

Kerkglazen van rijm

Rederijkers zetten de ramen open, ook voor maatschappelijke en kunstzinnige vernieuwing

De Academische Boekengids 51, juli 2005, pp. 10-12.

De rederijkerij was meer dan een tijdverdrif voor gegoede burgers, die het alleen om een vernuftige en aan strakke regels gebonden vorm was te doen. De kamers boden ook een podium aan politieke en artistieke vernieuwers.

Andries de Smet, een Brugse rederijker – *ghenouchte hebbende in die retorijcke* – reisde in juni 1496 naar Antwerpen om daar het grote rederijkersfeest te bezoeken. Dit ‘Antwerpse Landjuweel’ (de benaming voor een reeks Brabantse rederijkerswedstrijden) was van een imposante omvang en duur: 28 gezelschappen uit Brabantse, Vlaamse, Hollandse en Zeeuwse steden wedijverden met elkaar in een dagenlange literaire competitie: Wie speelde het beste toneelspel? Wie droeg het mooiste gedicht voor? Wie presenteerde zich het fraaist?

De Smet kwam niet naar Antwerpen om zelf deel te nemen: de Brugse rederijkers traden elders op, en twee afvaardigingen zou men onmogelijk kunnen financieren. Onder meer de kostbare aankleding van het gezelschap maakte deelname aan een wedstrijd een dure aangelegenheid. Aan het uitschrijven en organiseren van een wedstrijd spendeerden steden zelfs hun halve jaarbegroting, zoals tegenwoordig gebruikelijk is voor steden die de Olympische Spelen organiseren. De Smet kwam naar Antwerpen om alles te aanschouwen en thuis verslag te doen: interstedelijke spionage zou je het kunnen noemen. Het belang van de rederijkerij kan nauwelijks treffender worden uitgedrukt. Aan het einde van de vijftiende eeuw was het voor veel steden in de Zuidelijke Nederlanden van cruciaal belang om zich op deze wijze te mengen in de representatiestrijd. Een goede prestatie in de literaire competitie zorgde voor prestige en wakkerde de lokale trots aan, een rol die tegenwoordig voor het voetbal lijkt te zijn weggelegd.

‘DE OPRICHTING VAN DORPSKAMERS GAF UITDRUKKING AAN DE BEHOEFTE IN DE DORPEN OM ZICH AAN TE SLUITEN BIJ HET STEDELIJKE CULTUURPATROON. IN HUN OPENBARE MANIFESTATIES DEDEN ZE NAUWELIJKS VOOR DE STEDEN ONDER.’

In de eerste helft van de vijftiende eeuw ontstaat in Vlaamse en Brabantse steden de rederijkerij als een literaire beweging, mede naar het voorbeeld van de Franse *chambres de rhétorique*. Binnen een eeuw verspreidt die zich over een belangrijk deel van de Nederlanden. De eerste rederijkerskamers komen op in het zeer dichtbevolkte Zuid- en West-Vlaanderen, vooral in de marge van carnaval, processies en geestelijke broederschappen. Al in 1448 moet het een beweging van aanzien en enige omvang zijn geweest, want in dat jaar vragen Gentse rederijkers hun stadsbestuur om officiële erkenning, bang als ze zijn achter te blijven bij andere steden.

De Gentse historica Anne-Laure Van Bruaene ontvouwt meteen al over de beginjaren van de rederijkerij belangrijke nieuwe inzichten. In haar vorig jaar verdedigde proefschrift *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)* verwerpt ze de Brusselse aanspraak op het bezit van de oudste rederijkerskamer. De vermeende grote rol van de schuttersgilden relativeert ze in sterke mate. En zonder te willen beweren dat alle raadselen over de rederijkers in het Zuiden nu zijn opgelost, is er toch veel helderheid gekomen door haar meesterlijke studie. Op haast achtelozе wijze doorloopt ze de chronologie van gebeurtenissen, gaandeweg misvattingen corrigerend, witte plekken opvullend en een paar belangwekkende en illustratieve casus uitwerkend.

Zo vertelt Van Bruaene een mooi verhaal over de Brusselse ‘scandaleuze spelen’, toneelstukken die in het midden van de zestiende eeuw door de autoriteiten als uiterst explosief werden gezien op grond van hun – tamelijk onschuldige – kritiek op de geestelijkheid. Conflicten bieden vaak mooi materiaal, omdat juist dan, bijvoorbeeld in gerechtelijke verhoren, de omstandigheden van de gebeurtenissen uitputtend worden opgeschreven. Zo leert deze ene casus ons meer over de wijze waarop ‘het netwerk van Brabantse protestanten [...] door professionele, familiale én retorische banden’ werd gevormd dan eerdere studies, waarin veel generaliserender werd gesproken over de verhouding tussen rederijkers en reformatoren. In een uiterst genuanceerd betoog stelt Van Bruaene dat de rederijkers niet zozeer door radicale stellingnamen, maar juist in een sfeer van vrije opinievorming hun belangrijke rol hebben gespeeld: ‘Het was in de eerste plaats het reformatorisch gedachtegoed [...] dat tijdelijk een nieuwe gemeenschappelijke identiteit bood aan de Vlaamse en Brabantse rederijkers doordat de nadruk toen nog lag op tolerantie en open debat. Daardoor hebben de rederijkers de Opstand mentaal mee voorbereid.’

Van Bruaenes proefschrift, waarvan dit jaar nog een handelseditie zal verschijnen, is een van de resultaten van een Nederlands-Vlaams onderzoeksproject dat van 1998 tot 2003 aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit Gent is uitgevoerd. Het was uitdrukkelijk de bedoeling de rederijkerij als

historisch verschijnsel te bestuderen, en niet in de eerste plaats als literair fenomeen. In eerdere onderzoeken zijn talrijke archieven bestudeerd op zoek naar sporen van de rederijkerij in alle denkbare steden en dorpen. Vele, vaak lokale, studies zijn gepubliceerd. Toch ontbrak het grote overzicht. Van Bruaene is er voor de Zuidelijke Nederlanden uitstekend in geslaagd zo'n synthese te schrijven. Het is niet te verwachten dat haar werk op korte termijn, zonder de beschikbaarheid van nieuwe bronnen, grondige bijstelling behoeft.

Lustige Geesten, geschreven door Arjan van Dixhoorn, is de Amsterdamse pendant van Van Bruaenes studie. Deze dissertatie beschrijft, zoals de ondertitel aangeeft: 'Rederijkers en hun kamers in het publieke leven van de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw.' Van Dixhoorn kon voortborduren op eerder werk van Van Boheemen en Van der Heijden, die recent alle archivalia en bijkomende bronnen over de Hollandse rederijkers hebben verzameld en gepubliceerd. Toch is dat niet de voornaamste reden waarom het zwaartepunt in Van Dixhoorns werk bij de Hollandse rederijkers ligt. Dat hangt samen met het toenmalige enorme overwicht van het gewest: op het hoogtepunt van de beweging had iedere stad in Holland een of meer kamers, terwijl ook vele dorpen hun eigen kamers hadden. De dorpsrederijkerij en haar prominente rol vanaf het midden van de zestiende eeuw, is niet alleen een Hollands verschijnsel, maar komt ook voor in het Zuiden en laat zien hoezeer stad en platteland, vooral in de dichtstbevolkte gewesten, in een innige symbiose leefden. De oprichting van dorpskamers gaf uitdrukking aan de behoefte in de dorpen om zich aan te sluiten bij het stedelijke cultuurpatroon. In hun openbare manifestaties deden ze nauwelijks voor de steden onder. In de periode van het Twaalfjarig Bestand, wanneer het aantal wedstrijden en festivals een hoogtepunt bereikt, spelen dorpen als Zandvoort, Katwijk, Noordwijk, Kethel en Leiderdorp een rol die niet onderdoet voor die van de meeste steden.

Dat juist tijdens het Bestand zoveel festivals plaatsvonden, en dat er bovendien in die periode een toename in ledenaantallen valt te constateren, verklaart Van Dixhoorn uit het verlangen van velen om deel te nemen aan de felle debatten die in die jaren gevoerd werden: 'Die nieuwe leden voelden zich vermoedelijk aangetrokken tot de kamers als debatcentra en niet door verheven intellectuele en culturele idealen.' Van Dixhoorns verklaring voor de bloei van de rederijkerij tijdens een periode van vrede verschilt nogal van Van Bruaenes interpretatie. Zij constateert dat de interstedelijke contacten alleen mogelijk zijn in tijden van rust: als er oorlog dreigt, is reizen gevaarlijk en heeft men weinig middelen beschikbaar voor representatie. De vrede schept de condities voor ontmoeting en dus voor debat. Van Dixhoorn suggereert een omgekeerde causaliteit: tijdens vrede ontstaan meningsverschillen en dus groeit de behoefte aan debat en ontmoetingen. Voor Van Bruaene is er eerst de ontmoeting, voor Van Dixhoorn eerst het debat. Dit verschil lijkt kenmerkend voor de visies en het temperament van beide onderzoekers: daar waar Van Bruaene naar synthese streeft, is in Van Dixhoorns studie de toon van polemieek opvallend aanwezig.

'VAN DIXHOORN WIL ZO GRAAG LATEN ZIEN DAT DE REDERIJKERS DE EERSTE VIOOL BLIJVEN SPELEN, DAT HIJ VOORBIIJGAAT AAN SIGNALLEN IN ZIJN BRONNENMATERIAAL VAN HET TEGENDEEL: HET AANTAL KAMERS, HET LEDENTAL EN DE FREQUENTIE VAN WEDSTRIJDEN DALEN NA DE EERSTE DECENNIA VAN DE ZEVENTIENDE EEUW.'

Tot ver in de zeventiende eeuw behoudt de rederijkerij haar vitaliteit. Ze mag in de literatuurgeschiedenis dan wat op de achtergrond raken, in het maatschappelijk debat blijft ze, zeker in het Noorden, een rol van betekenis spelen. Van Dixhoorn verzet zich dan ook nadrukkelijk tegen de veelgehoorde opvatting dat de rederijkerij eindigt aan het begin van de zeventiende eeuw, wanneer Hooft, Vondel en Bredero zich niet langer binnen de Amsterdamse kamers manifesteren. Hij betoogt dat letterkundigen op verkeerde gronden het einde van de beweging hebben geproclameerd: 'Literatuurhistorici hebben lang de neiging gehad zich te vereenzelvigen met de "moderneren". [...] Voor de historicus is er echter geen reden om het standpunt van de "elitairen" serieuzer te nemen dan het standpunt van de "democraten".' Hoe terecht Van Dixhoorns opvatting ook mag zijn waar het de maatschappelijke rol van de rederijkers betreft, hij lijkt te negeren dat literatuurhistorici, vanuit hun eigen onderzoeksobject en vraagstellingen, tot een andere afweging kunnen komen. In feite onderkent hij dit wel, doordat hij laat zien hoe de rederijkerij verandert van een literaire voorhoede in een maatschappelijke discussieclub. Voor hem blijven het ondertussen rederijkers, of ze nu goed schrijven of gebrekkig.

Naar mijn idee is er sprake van een begripsverwarring die ertoe leidt dat Van Dixhoorns boek aan overtuigingskracht verliest. Hij wil zo graag laten zien dat de rederijkers de eerste viool blijven spelen, dat hij voorbijgaat aan signalen in zijn bronnenmateriaal die wijzen op het tegendeel: het aantal kamers, het ledental en de wedstrijdrequentie dalen na de eerste decennia van de zeventiende eeuw. Dat er niettemin een zeer levendig beeld geschetst kan worden van de rederijkerij in Holland tijdens de Gouden Eeuw - ook van haar literaire activiteiten - hangt in sterke mate samen met het gegeven dat er uit die eeuw nu eenmaal veel meer bronnen bewaard zijn gebleven dan uit de zestiende. Hebben we voor die vroege periode zelden met een compleet bewaard kamerarchief te maken, uit de zeventiende eeuw zijn er diverse overgeleverd, terwijl ook de literaire activiteiten veel beter gedocumenteerd zijn. De wedstrijdrequentie nam wel af, maar wedstrijden waarover we alles weten, zijn er juist meer in die latere periode. En zo is er over ieder onderwerp rond de rederijkers uit de zeventiende eeuw veel meer te melden dan uit de twee eeuwen daarvoor. Door de thematische opzet overheerst in vrijwel ieder

hoofdstuk het zeventiende-eeuwse materiaal. Van Dixhoorn heeft zonder twijfel goede inhoudelijke redenen gehad voor deze structuur, maar het moet hem ook met het oog op zijn centrale stelling – de voortgaande vitaliteit van de rederijkerij in de zeventiende eeuw – goed zijn uitgekomen.

De grondige bestudering van de rederijkerij door historici heeft ons beeld in belangrijke mate aangescherpt en genuanceerd. Hun rol in de interlokale uitwisseling van ideeën, in de intellectuele en culturele emancipatie van de sociale middengroepen, en hun aandeel in de godsdienstige en maatschappelijke opinievorming zijn beter beschreven dan ooit. Maar hoe dit precies gebeurt in de gedichten en toneelspelen die ze produceren, komt maar nauwelijks aan bod. Hoe is het mogelijk dat teksten die in onze ogen inhoudelijk tamelijk onschuldig en formeel uiterst complex zijn, zo'n grote rol hebben gespeeld in de opinievorming? Hoe werken argumentatieve structuren? Wat is het effect van het vaak bijzondere taalgebruik? Dergelijke vragen maken duidelijk dat ook de literaire aspecten van de rederijkerij volop aandacht verdienen.

Tenslotte mag men niet uit het oog verliezen dat het in de eerste plaats om een literaire beweging gaat. Uiteraard dragen rederijkersgilden kenmerken van geestelijke broederschappen, maar datzelfde geldt voor vrijwel alle laat-middeleeuwse gezelschappen. Niet het geestelijke en genootschappelijke maakt de rederijderskamer uniek, maar het literaire aspect, zeker in internationaal perspectief. Overal in het vroegmoderne Europa ontstaan genootschappen van meer of minder geleerde burgers (al is het aantal ervan nergens zo groot als in de Nederlanden), maar zelden speelt daarbij de literatuur zo'n prominente rol als bij de rederijders. Dat aspect verdient daarom de volle aandacht. Van Bruaene en Van Dixhoorn gaan daaraan zeker niet voorbij, maar omdat de literaire productie als zodanig niet het onderwerp van hun studies vormt, hebben de auteurs weinig belangstelling voor de introductie en ontwikkeling van genres als het refrein en het spel van zinnen, de opvallende aandacht die rederijders aan de taal besteden, het gebruik van uitzonderlijke rijmvormen en de elitaire en humanistisch gekleurde opvattingen over het dichterschap. Behalve de belangrijke maatschappelijke rol die rederijders spelen, vormen ze gedurende meer dan een eeuw de literaire avant-garde. Het is deze combinatie van literair en maatschappelijk belang die hun cultuur zo uitzonderlijk maakt. Goed rederijdersonderzoek kan daarom niet zonder literaire aandacht voor hun teksten.

Conformisten en rebellen. Rederijderscultuur in de Nederlanden (1400-1650) bevat de bundeling van bijdragen aan een Middelburgs congres uit 2001 in het kader van het eerdergenoemde Gents-Amsterdamse onderzoeksproject. Vanzelfsprekend is er volop aandacht voor historisch onderzoek, maar ook de letterkundige bestudering krijgt hier het volle pond. Daarbij overheerst het poëticaonderzoek, dat inmiddels een respectabele traditie kent. Marijke Spies, jarenlang pleitbezorgster van dit onderzoek, trad tijdens het congres op als referent. In een reactie op de lezingen over de rederijderspoëzie van omstreeks 1600 spreekt zij over: 'de treurige ondergang van de rederijkerij'. In een omschrijving van wat er verloren gaat, geeft Spies een mooie typering van de retorische poëzie: 'Een langzaam verdwijnen van die grote retorische poëtische poëzie, van die "kerkglazen van rijm" met al hun verwevingen, van die polyfonie van rijmklanken. Een teloorgang van de eens zo rijke opvattingen over het rijm als een "natuurlijke" (want zonder instrumenten gemaakte) muziek en de poëzie als "natuurlijke" (historische), "figuurlijke" (allegorische) en "schriftuurlijke" verbeelding. Dat alles gaat langzaam verloren.' Terecht wijst ze erop dat ook die teloorgang de moeite van het bestuderen waard is, omdat ze zicht biedt op het mechanisme van culturele (en dus ook literaire) veranderingen. Juist in de meelijwekkende pogingen om de oude literaire waarden hoog te houden, zien we hoezeer de literatuur bij de rederijders op een voetstuk staat. Ze kunnen niet meer, die late rederijders, zo suggereert Spies, al willen ze nog zo graag.

In zijn vorig jaar gehouden en helaas nog niet gepubliceerde oratie *De pijlen van Philoktetes, of de ongrijpbaarheid van de rederijders*, staat de Groningse hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde Bart Ramakers een benadering voor die aan beide aspecten van de rederijkerij – de maatschappelijke en de literaire – recht doet. Deze benadering probeert bovendien een verbinding te leggen tussen hedendaagse poëzieopvattingen en die van de rederijders. Een belangrijk deel van Ramakers' betoog is gewijd aan de situering van de rederijdersliteratuur in de Europese cultuur van de Renaissance. In de Nederlandse letterkunde heeft men er van oudsher een gewoonte van gemaakt de Renaissance pas te laten beginnen met de directe voorlopers van Hooft, Huygens en Vondel. Een achterhaalde en misplaatste opvatting, zo maakt Ramakers duidelijk. Hij verkondigt daarmee een mening die, zeker onder een jonge generatie onderzoekers, langzaam gemeengoed lijkt te worden. De recente dissertatie van Nelleke Moser over de poëtica van de rederijders en die van Boukje Thijs over *Den Nederduytschen Helicon* laten dit zien. Ramakers bespreekt ter adstructie van zijn stelling een karakteristiek rederijdersgedicht: 'Het nieuwe, renaissancistische zit hem mijns inziens in het experimentele, ludieke karakter van dit soort maaksels. Wat wij in pejoratieve zin onnatuurlijk en gekunsteld noemen, werkte in de zestiende eeuw vernieuwend. Ingewikkelde rederijdersvormen zijn in die zin te vergelijken met de experimenten van beeldend kunstenaars als Leonardo da Vinci en Dürer, die tekeningen maken van een doolhof of een nauwelijks ontwarbare knoop [...]. In feite gaat het in beide gevallen om verkenningen van de grenzen van de kunst en van de kunstenaar.' Door de speelse elementen in deze kunst te onderstrepen, legt Ramakers meteen een relatie met hedendaagse poëzieopvattingen. Hij stelt zich de vraag 'of de dichtkunst van de rederijders vanuit de hedendaagse dichtkunst te begrijpen valt?' Zijn er vandaag de dag dichters die 'zoals de rederijders een ludieke instelling bezitten tegenover taal, die de opvatting huldigen dat poëzie naar haar aard geen middel kan zijn om de werkelijkheid weer te geven, en al helemaal niet de binnenrealiteit van de dichter zelf'? Ramakers ziet in Gerrit Komrij, die zijn kunst ambachtelijk en

maniëristisch opvat, zo'n dichter (veelzeggend is de prominente plaats die Komrij in zijn bloemlezing heeft ingeruimd voor de poëzie van de rederijkers). Maar ook jongere, als postmodern getypeerde dichters en performancedichters slaan, over eeuwen van romantiek en modernisme heen, een brug naar de literatuuropvattingen van de rederijkers.

Ramakers houdt een aanstekelijk pleidooi voor onderzoek waarin aandacht is voor de poëtische ervaring en de context waarbinnen deze wordt gevormd. Daarmee sluit hij zich aan bij een oproep van de Nederlandse literatuurwetenschapper Jan de Roder. Hoe zo'n coalitie tussen historisch en modern letterkundigen gestalte kan krijgen, is moeilijk te voorspellen, maar duidelijk is dat er bij het lezen van hedendaagse én oude literatuur meer valt te beleven dan de genoegdoening die een sluitende interpretatie oplevert. Plezier in het dichten stond bij de rederijkers voorop. Het lijkt erop dat ook in de academische omgang met hun literatuur, dat plezier – *ghenouchte in die retorijske* – wordt toegelaten. Teksten zijn daarbij niet slechts een vehikel voor een historisch belangwekkende inhoud, maar een wonder van taal dat tot spreken verdient te worden gebracht.

Johan Oosterman is als universitair docent Oudere Letterkunde verbonden aan de opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Besproken boeken:

Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)
door **Bart Ramakers (red.)**.
Amsterdam University Press. Amsterdam 2003.
336 pag., € 30,40

Lustige Geesten. - Rederijkers en hun kamers in het publieke leven van de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende, zes
door **Arjan van Dixhoorn**.
Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2004.

Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)
door **Anne-Laure Van Bruaene**.
Dissertatie Universiteit Gent 2004.

Literatuur:

- **F.C. van Boheemen** en **Th.C.J. van der Heijden** (1999). *Rhetoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de Middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft: Eburon.
- **Nelleke Moser** (2001). *De strijd voor rhetorica. Poëtica en positie van rederijders in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam: Amsterdam University Press [Dissertatie VU Amsterdam].
- **Boukje Thijs** (2004). *De hoefslag van Pegasus. Een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon (1610)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren [Dissertatie Universiteit Leiden].